

Abdullayeva Barno Sayfuddinovna,
*Toshkent davlat pedagogika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori*

BO'LAJAK O'QITUVCHILAR O'QUV-ILMIY FAOLIYATI MOTIVATSIYASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixologik xususiyatlari haqida ilmiy mulohaza va takliflar bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: pedagog, o'quv faoliyati, ilmiy faoliyat, individual psixologik xususiyat, temperament.

Аннотация. В статье содержатся научные замечания и предложения о психологических особенностях мотивации учебной и научной деятельности будущих учителей.

Ключевые слова: педагог, учебная деятельность, научная деятельность, индивидуально-психологические особенности, темперамент.

Annotation. The article contains scientific comments and suggestions about the psychological characteristics of the motivation of future teachers' educational and scientific activities.

Keywords: pedagogue, educational activity, scientific activity, individual psychological characteristics, temperament.

Kirish. Jahon oliy ta'lim tizimida ta'lim berish jarayonini ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari bilan birlashtirishga asoslangan innovatsiyalar va innovatsion faoliyatga oid bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Fan, ta'lim hamda amaliyot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish yo'lida "Tajriba asosida ta'lim olish" (Experimental learning) g'oyasi ustuvor bo'lib qolmoqda. Mazkur jarayon, o'z navbatida, "Lifelong learning" – "Umr davomida ta'lim olish" konsepsiyasiga ko'ra, oliy ta'lim muassasasi bitiruvchilarining innovatsion faoliyatga yo'nalganligini ta'minlashni talab etmoqda. Bu borada "Experiential learning" o'qitish ta'limni o'quv sinfidan tashqarida, tajriba tarzida o'tkazishni taqozo etib, ta'lim oluvchilarni motivlashtirish yo'li bilan keng jalb etishni nazarda

tutadi¹. Buning uchun talabalar innovatsion faoliyatga yo'nalganligini amalga oshirishning o'ziga xos psixologik yondashuvlariga e'tibor berish, bu jarayonni takomillashtirish orqali ularni innovatsion faoliyatga yo'naltirish masalalari dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda innovatsion faoliyatga oid ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilib, texnika va texnologiyalarga kiritilgan yangicha yondashuvlar asosida innovatsion faoliyatni tashkil etish orqali ulkan yutuqlarni ta'minlaydigan institut sifatida qarash, ya'ni innovatsion siyosatni amalga oshirish

¹ Action Learning – How does it work in practice? MIT Sloan Management. Retrieved 2016-03-16 Archived 2016-03-08 at the Wayback Machine.

muhim masalalardan ekanini amaliyot ko'rsatadi. Innovatsion faoliyat samaradorligida ishlab chiqarishning turli sohalarida mavjud bo'lgan yuqori natijalarga erishish nazarda tutiladi. Bu borada ta'lim va ishlab chiqarish uzviyligini o'rnatish jarayonida yangiliklarni izlab topish va kiritish, innovatsion faoliyatga psixologik tayyor turish yondashuvini shakllantirish yo'nalishlarda keng ko'lamli ilmiy tadqiqot ishlari dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni Vataniga sodiq, mard va fidoyi, yuksak ma'naviy fazilatlariga ega bo'lgan, zamonaviy fan va texnika yutuqlarini mukammal egallagan holda ilmiy tasavvurlarini shakllantirishning psixologik mexanizmlari tizimini takomillashtirish bo'yicha strategik vazifalar belgilanib, zarur asoslari yaratilmoqda. "Innovatsiya – bu kelajak degani... Buyuk kelajagimizni barpo etishni ... aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak"²ligi zamonaviy rivojlanish yo'lidagi jamiyatda ilmiy-innovatsion tafakkur shakllanishining psixologik vositalarini aniqlashga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish imkoniyatlari yaratilganligini ko'rsatmoqda.

Asosiy qism. O'qituvchilik kasbi hamisha o'zining mashaqqatli va shu bilan birga, sharafligi bilan ajralib turgan. Shu boisdan ham so'nggi yillarda jamiyatda pedagoglarning mavqeyini oshirish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, har tomonlama ijtimoiy kutuvlarga javob beradigan pedagoglarni tayyorlash oliy ta'lim muassasalari oldiga ulkan vazifalar qo'ymoqda. Bo'lajak pedagoglarni ham kasbiy, ham ilmiy innovatsion faoliyatga tayyorlash va ularning motivatsion sohasini faollashtirish muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak pedagog talabalarining o'quv-ilmiy faoliyati xususida A.N.Leontev quyidagi fikrlarni bildiradi: "o'quv hamda innovatsion faoliyat bu faqatgina alohida insonning harakati emas, balki boshqalarning ham harakati davom etayotgan bir davrda buning ham faoliyati, ya'ni qandaydir hamkorlik faoliyati sanaladi", deb ko'rsatib o'tgan.

K.Rodjersning fikricha, agar insonga tug'ma salohiyatlarni to'liq ifodalash uchun sharoit yaratib bersak, u optimal va samarali tarzda rivojlanadi.

Bu tarzdagi konstruktiv tug'ma salohiyatning rivojlanishi insonga o'z kompetensiyalari va professionalizmini, shu bilan birga, ijtimoiy yetukligini, mas'uliyatlilikini va ijodga intilishini ta'minlaydi.

Rus tadqiqotchilari qarashlarining o'ziga xosligi shundaki, shaxsiy-kasbiy faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan talabaning sifatlar yig'indisi hamda ta'lim jarayonida innovatsion faoliyatga yo'naltirish va bu yo'nalishda o'z yechimini topishi lozim bo'lgan masalalarni (qaysi talab va ehtiyojlarni shakllantirish lozim, shaxsiy va kasbiy tafovutlarni ajratish va boshqalar) belgilab olishni taqozo etadi. Jumladan, innovatsiya psixologiyasini chuqur o'rgangan S.R.Yagolkovskiyning qarashicha, har qanday innovatsiya bevosita biron-bir faoliyat sohasiga taalluqli bo'ladi, shu sababli innovatsiya muallifi uning g'oyasi amaliyotda qo'llanishi samara berishini anglashi kerak. Buning uchun kasbiy yo'nalganlikning darajasi yuqori bo'lishi lozimki, ta'lim amaliyotida psixologlar bu masalaga e'tibor qaratishi talab etiladi.

L.I.Petrova o'rta kasbiy ta'lim muassasasining o'quv-innovatsion faoliyat kuzatuvini amalga oshirishning metodik jihatlarini o'rganib, faqatgina ta'lim jarayoniga jalb etgan o'qituvchilarning innovatsion faoliyati sifatida uslubiy ko'rsatmalar hamda fan doirasida yaratilgan maketlar kabilarning majmuasini ko'rsatib o'tgan.

V.P.Zinchenko talabalarni ham o'quv, ham innovatsion faoliyatga yo'naltirishda ma'naviy, ijodiy va ijtimoiy kabi tarkiblar bevosita talaba shaxsini shakllantirish uchun ham amal qilishini ko'rsatib o'tgan.

Umuman olganda, bo'lajak pedagoglarning ilmiy innovatsion faoliyati va o'quv faoliyatining motivatsion jihatlarini tahlil qilishda bir qancha konseptual asoslarga tayanish mumkin.

Motivatsiya murakkab tuzilmaviy faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlar qorishmasi bo'lib, u o'zini mayllar, maqsadlar, idealar ko'rinishida namoyon qiladi va inson faoliyatini bevosita aniqlab, boshqarib turadi.

Motivatsiya odamni faol faoliyatga undovchi sabablar majmuyidir.

V.S.Merlin motivlar tizimlarining ayrim jihatlarini ancha batafsil yoritib beradi. U motivlar tizimlarining shakllanish jarayonini quyidagicha tasavvur etadi: "turli motivlar bora-bora o'zaro

² Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: Ўзбекистон. НМИУ, 2018. – Б. 19-20.

bog'liq va bir-biriga tobe bo'lib boradi hamda oxir-oqibatda motivlarning yaxlit tizimi vujudga keladi". V.S.Merlin bo'yicha motivlar tizimlari o'zaro bog'liq va bir-biriga tobe bo'lib, shaxs motivlarining bir butun yig'indisidan iborat. Ammo V.S.Merlin garchi motivlar tizimlarining ayrim muhim jihatlarini ko'rsatib o'tgan bo'lsa ham, motivlar o'rtasidagi tizimli munosabatlarni motivlar tizimlari va faoliyat ko'rsatish muammosini tadqiq etmagan.

P.M.Yakobson o'qish motivatsiyasining uch xil turini ajratib ko'rsatadi:

Birinchidan, shartli ravishda "manfiy" deb atash mumkin bo'lgan motivatsiya. O'qishning manfiy motivatsiyasi deganda olim o'quvchining, agar u o'qimasa, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muayyan noqulayliklar va qiyinchiliklarni anglashi nazarda tutadi. Bunday motivatsiya, agar uni qayta qurish amalga oshirilmasa, muvaffaqiyatli natijalarga olib kelmaydi.

Ikkinchidan, bu o'quv faoliyatining o'zidan tashqarida singdirilgan, biroq ijobiy tabiatga ega motivlar bilan bog'liq motivatsiyadir. Bunda, P.M.Yakobson motivatsiyaning ikki shakllari haqida so'z yuritadi – birinchisi keng ijtimoiy motivlar, ikkinchisi esa tor shaxsiy motivlar bilan belgilanadi.

Uchinchidan, bu o'quv jarayonining o'ziga singdirilgan motivatsiyadir. Bu holda bilim olish jarayoni ma'lum bir bilimlar, malakalarni, ko'nikmalarni o'rganish, o'zlashtirishga undaydi.

O'qishga bo'lgan motivatsiyaning bu shakllari hech qachon sof (toza, alohida) shaklda amal qilmaydi. Aslida, o'qish motivlari har doim murakkabroq tabiatga ega bo'ladi.

Olimlar U.Kennedi va G.Vilkott o'zlarining "Maqto'v va tanbeh stimul motivlar sifatida" deb nomlangan maqolalarida maqto'v (ma'qullash) va tanbeh berish (koyish)ning ahamiyatini o'qish jarayonida qo'zg'atuvchi (uyg'otuvchi, turtki bo'luvchi) motivlar sifatida maxsus tadqiq qilingan ishlarning tizimli sharhini (talqinini) berishgan. Bu mualliflarda tahsil oluvchilarning turli xil vazifalarni: arifmetik masalalarni bajarish va aqliy rivojlanganlik darajasini aniqlash vazifa qanday bajarganliklari o'rganilgan.

Sharhda natijalar bir-biriga zid kelgani ko'rsatiladi: ba'zi mualliflar maqtashni pand berishdan ko'ra kuchliroq qo'zg'atuvchi deb hisoblashgan, boshqalari esa buning aksini

ilgari surishgan. Masalan, sinovda ishtirok etayotgan bolalarni introvertlashtirilgan va ekstrovertlashtirilgan guruhlariga ajratishda quyidagi xulosaga kelingan: introvertlashtirilganlar maqtalganda, ekstrovertlashtirilganlar esa tanbeh berilganda yuqori darajada ijro darajasidagi amallarni bajarishgan.

Pedagogik-psixologik manbalarda o'quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasining rivojlanish omillari umumlashtirish mezonini bo'yicha besh guruh ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

Birinci guruhni talabalarning o'qish motivatsiyasini maqsadli rivojlantirish imkonini beruvchi didaktik (psixologik-didaktik) prinsiplar tashkil etadi:

- "qiyinchilik o'lchovi", qiyinchilikning optimal darajasi prinsipi (L.V.Zankov);
- ta'limda muammolilik prinsipi (V.Okon, A.N.Matyushkin, M.I.Maxmutov, T.V.Kudryavsev, I.Y.Lerner);
- o'zlashtirilgan o'quv materialini izchil umumlashtirish prinsipi (A.M.Matyushkin);
- o'quv materialida "mavhumlikdan aniqlikka" tomon harakatlanish prinsipi (V.V.Davidov, A.K.Markova);
- shaxsning faollik prinsipi, kasbiy faoliyat mazmunini izchil modellashtirish (A.A.Verbitskiy).

Ikkinchi guruh omillarini o'quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasining rivojlanishiga yo'naltirish asosida ajratish mumkin:

- individual yondashuv;
- tipologik yondashuv;
- topologik yondashuv (V.F. Morgun).

Uchinchi guruhni ta'limda biron-bir psixologik-pedagogik nazariya yoki konsepsiyani amalga oshirish vositalarini ta'minlovchi motivlarni rivojlantiruvchi omillar tashkil etadi:

- aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish (P.Y.Galperin, N.F.Talizina va b.);
- muammoli ta'lim (A.V.Brushlinskiy, A.M.Matyushkin, M.I.Maxmutov va b.);
- rivojlantiruvchi ta'lim (V.V.Davidov, D.B.Elkonin);
- dasturlashtirilgan ta'lim, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishni amalga oshiruvchi faoliyatli yondashuv va pedagogning "oq quti" prinsipiga nisbatan boshqaruvchilik ta'siri (N.F.Talizina);
- shaxsiy-faoliyatli yondashuv (I.A.Zimnyaya);
- belgili-matnli ta'lim (A.A.Verbitskiy).

To'rtinchi guruhni an'anaviy ta'limda ham, yuqorida sanab o'tilgan ta'limga nisbatan yondashuvlarda ham o'z o'rniga ega bo'ladigan, o'quv-ilmiy faoliyatini tashkillashtirishda psixologik-pedagogik sharoitlarni o'z ichiga oluvchi omillar tashkil etadi:

- o'qituvchi shaxsining psixologik xususiyatlari (L.S.Vigotskiy, F.N.Gonobolin, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, Dj.Bruner va b.);

- shaxsiy, subyekt-subyekt xususiyatlari, hamkorlarning o'zaro ta'siri va pedagogning ta'lim oluvchilar bilan munosabati, hamkorlikdagi sermahsul faoliyatni tashkillashtirish (V.V.Davidov, I.A.Zimnyaya, V.Y.Lyaudis, A.K.Markova, G.I.Shukina);

- o'quv materialini namoyish qilish shakllari va talabalarning ish turlarini tashkillashtirish usullari (L.V.Zankov, P.I.Zinchenko, A.K.Markova, V.Grabal, T.A.Platonova, M.I.Volovikova);

- talabalarning hamkorlikdagi faoliyat shakllarining turli-tumanligini ta'minlovchi, o'quv materialini mazmunining o'ziga xosligi (V.V.Davidov, A.K.Markova, G.A.Matis, P.Golu, T.A.Kolsova va b.q.);

- har qanday ta'lim metodining asosi bo'lgan metodikalarning qo'llanishi (E.Stouns);

- o'quv-ilmiy faoliyatini tashkillashtirishda talabalarning ijobiy motivatsiyasini hisobga olish (M.I.Matyuxina);

- o'quv predmetining tuzilishi, o'quv materialining tuzilish xususiyatlari, o'zlashtirilgan bilimlarning mazmuni, topshiriqlarda yo'naltirish tiplari va harakatlarning yo'naltiruvchi asosi bilan tanishish usuli, o'quv topshiriqlarini taqdim qilish metodlari (V.F.Morgun, A.F.Karpova);

- ta'lim sharoitining maqsadli o'zgartirilishi, nazariy bilimlarni o'zlashtirishga urg'u berish (V.V.Davidov, V.V.Repkin, A.K.Dusaviskiy);

- umumilmiy va ixtisoslashgan oliy ta'lim fanlari o'rtasida fanlararo munosabatning o'rnatilishi (T.A.Kolsova);

- pedagogik baho (B.G.Ananayev);

- atrofdagilarning bahosi (S.L.Rubinshteyn);

- o'qishni boshqarish tiplari (T.A.Matis, N.F.Taluzina);

- motivlarning iyerarxik maqomini hisobga olish va ta'limni tashkillashtirishda ularning ta'sirini belgilash (G.I.Shukina);

- o'quv materialining talaba ehtiyojlari bilan mutanosibli, uning yetarlicha murakkabligi va tushunarli, dastur materialini o'zlashtirishni tashkil etishning uch asosiy bosqichini qo'llash: motivatsion, bilish, refleksiv baholovchi (L.M.Fridman);

- bo'lajak kasb istiqbollari (A.K.Markova);

- semiotik, o'yinli, ijtimoiy ta'lim modellarini izchil qo'llash vositasida beriladigan kasbiy faoliyat konteksti (A.A.Verbitskiy).

Beshinchi guruh talabalarning subyektiv xususiyatlari (psixik jarayonlar, holat, shaxs xususiyati) va ularni faoliyatda namoyon bo'lish xususiyatlarini birlashtiradi:

- o'quv-ilmiy faoliyatining maqsad, jarayon va natijalari, ularning xususiyatlarining talabalar tomonidan anglanishi (Y.N.Kulyutkin, G.S.Suxobskaya);

- faoliyat predmetiga nisbatan subyektning munosabati; unda paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar; atrofdagilarning faoliyat subyektiga qiziqishi; boshqalar bilan faoliyat almashinuvi; subyekt tomonidan o'z rejalarini boshqalar faoliyatiga kiritish (G.I.Shukina);

- o'quv-ilmiy faoliyatining psixologik strukturasini subyekt tomonidan o'zlashtirish darajasi (A.K.Markova, T.I.Lyax, G.S.Abramova);

- talabaning nazariy nuqtayi nafari shakllangani, o'z motivatsion doirasini faol tahlil qilish usullari, harakat usullariga yo'nalganligi va ularni yangi sharoitlarda mustaqil qo'llashi (A.K.Markova, L.K.Zolotix, T.I.Lyax, M.V.Matyuxina);

- talabalar o'zlari o'zlashtirayotgan o'quv predmetining ahamiyatini anglashi (Y.N.Kulyutkin);

- ta'limda shaxsning faolligi va mustaqilligi, o'z mavqeyi va o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini tashkillashtirish, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini motivlashtirish orqali egallashi (Y.N.Kulyutkin, G.I.Shukina);

- o'z-o'zini yuqori baholash, o'z kuchiga ishonch (S.L.Rubinshteyn, R.Berns);

- ijobiy hislar, o'qishdagi muvaffaqiyat, talabaning oldingi tajribasi (E.Stouns);

- iroda (N.X.Baramidze), motivatsiyaning erkin shakli (V.A.Ivannikov);

- o'quv-ilmiy faoliyatining obyektiv va subyektiv ahamiyati borasida talaba bahosi, o'z

intilishlaridan kelib chiqqan holda muvaffaqiyatning ehtimolligi; muayyan o'quv vaziyatida o'z imkoniyatlarini tahlil qilish va shu asosda o'qish jarayoniga o'z munosabatini belgilash (A.K.Markova);

– o'quv-ilmiy faoliyati muvaffaqiyatligining ko'tarilishi (I.P.Imenitova, M.V.Matyuxina);

– talabaning o'z bilish imkoniyatlarini tahlil qilishga qodirligi; bilishga oid qiziqishlarining paydo bo'lishida jinsiy-yosh xususiyatlari (A.I.Kondratyuk).

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilardagi o'quv-ilmiy faoliyat motivatsiyasining ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

– motiv shaxsni faoliyatga undovchi kuch bo'lib, uning psixodinamik aspektlari, shaxs strukturadagi funksional holati, semantik maydondagi differensial reprezentatsiyasi, shaxs ehtiyojlari iyeraxiyasi bilan determinatsiyasi konseptual qarashlarda tahlil qilib berilgan;

– o'quv-ilmiy faoliyat motivining qo'zg'atuvchilari, ma'lumotlarning "yangilik efektiga" nisbatan motivatorlarning paydo bo'lish mexanizmlari, situativ xarakterdagi motivlar

kurashining irodaviy aktda ifodalanishi, shaxs psixofiziologiyasi va faoliyat motivlari orasidagi bog'liqliklarning psixologik xususiyatlari xorij va o'zbek olimlarining qarashlarida yoritib berilgan;

– O'zbekiston psixologlarining tadqiqotlarida, asosan, o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabatlarining psixologik jihatlari, o'quv faoliyati jarayonidagi nizo, motivatsiya, ijod va shaxs muammolari, o'quv faoliyatida burch bilan bog'liq motivlarning rivojlanishi, shaxs tomonidan motivatsion o'z-o'zini boshqarish, o'smir o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish va rivojlantirish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, o'smir yoshdagi o'quvchilarning o'qish motivlari muammolari o'rganilgan;

– talabalar o'quv-ilmiy faoliyatini tashkil qilishda motivatsion strukturaning kognitiv, emotsional, ijtimoiy komponentlarini o'rni va ta'sir doirasi katta va talabalarda o'quv-ilmiy faoliyat motivining dinamik tarzda namoyon bo'lishida kasbiy tasavvurlar, kasbiy yo'nalganlik, tanlangan kasbdan qoniqqanlik, kasbiy ehtiyojlar iyerarxiyasini refleksiv darajada tahlil qilish omillari muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018. – B. 19-20.
2. Вербицкий А.А., Бакшаева Н.А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении. // Вопросы психологии. – № 3, 1997. – С. 45-50.
3. Занков Л.В. Избранные педагогические труды. – Москва: Педагогика, 1990. – С. 98.
4. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – Москва: Педагогика, 1981. – С. 186.
5. Тихомиров О.К. Понятия «цель» и «целеобразование» в психологии. // Хрестоматия по педагогической психологии. / Сост. А.И.Красило и А.П.Новгородцева. – Москва: Изд. МГУ, 1995. – С. 66-82.
6. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. / Учеб. пособие. – Москва: Просвещение, 1979.
7. [Action Learning – How does it work in practice? MIT Sloan Management](#). Retrieved 2016-03-16 [Archived](#) 2016-03-08 at the [Wayback Machine](#).